

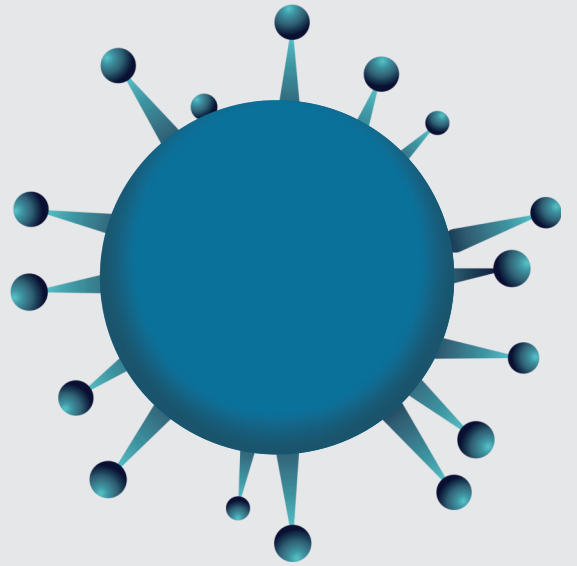

सार्वजनिक आरोग्य विभाग,
महाराष्ट्र शासन

+CIFRC

कोविड-१९

संबंधित सामाजिक पूर्वग्रह
(Social Stigma)

राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे.

कोविड - १९ शी संबंधित सामाजिक पूर्वग्रह (Social Stigma).

सामाजिक पूर्वग्रह समजून घेण्यासाठी व दूर करण्यासाठी काही मार्गदर्शक तत्त्वे -

लक्षित समुदाय/गट - नवीन कोरोना विषाणू (कोविड-१९) संबंधित काम करणारी सरकारी संस्थाने, माध्यमे आणि स्थानिक संस्था.

सामाजिक पूर्वग्रह म्हणजे काय?

ज्या व्यक्ती/ गट/ समूहामध्ये एखादा विशिष्ट आजार आढळतो किंवा त्याची लक्षणे दिसून येतात त्या व्यक्ती/ गट/ समुहाविषयी नकारात्मक दृष्टीकोन जोपासणे म्हणजे आरोग्य विषयक पूर्वग्रह.

याचाच अर्थ असा कि साथीच्या रोगाचा प्रादुर्भाव वाढत असताना काही विशिष्ट लोकांना वर्गीत (label) केले जाऊ शकते, त्यांच्याविषयी भेदभाव होऊ शकतो, रूढीवाद जोपासला जाऊ शकतो, त्यांना वेगळी वागणूक दिली जाऊ शकते किंवा एखाद्या रोगाशी असलेल्या दुव्यामुळे त्यांच्या सामाजिक स्थानाला हानी पोचू शकते.

रुग्णांवर, त्यांच्या कुटुंबावर, काळजी घेणाऱ्यांवर, आसपासच्या लोकांवर, मित्र आणि नातेवाईकांवर अशा गैरवर्तनाचा नकारात्मक प्रभाव पडू शकतो.

त्याचबरोबर ज्या व्यक्तींमध्ये आजाराची कुठलीही लक्षणे नाहीत परंतु त्यांची इतर लक्षणे रुग्ण व्यक्तींशी साधर्म्य साधणारी आहेत. अशा व्यक्तींविषयी सुद्धा पूर्वग्रह बाळगला जाऊ शकतो.

सद्यस्थितीत कोविड-१९ च्या प्रादुर्भावामुळे, विशिष्ट वांशिक पार्श्वभूमीच्या आधारे अनेकांना, किंबहुना विषाणूच्या संपर्कात आले आहेत अशी शंका घेऊन अनेकांना, भेदभावपूर्ण वागणूक दिली जात आहे.

कोविड-१९ बदल इतक्या मोठ्या प्रमाणात पूर्वग्रह का?

कोविड-१९ विषयी असलेल्या पूर्वग्रहाची तीव्रता ही ३ मुख्य घटकांवर आधारित आहे:

- १) हा एक नवीन आजार आहे आणि अनेकांना त्या विषयीचे ज्ञान अद्याप पुरेसे नाही / अर्धवट आहे किंवा संपूर्ण अज्ञान आहे.
- २) ज्या गोष्टीबद्दल आपल्याला माहिती नसते त्याची भीती वाटणे स्वाभाविक आहे.
- ३) ती भीती 'इतरांशी' संबंधित करणे सोपे असते.

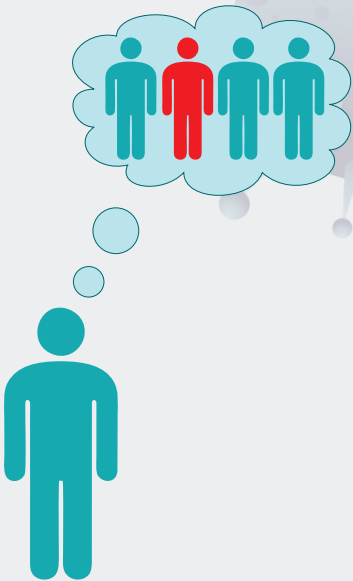
लोकांमध्ये या क्षणी आजाराविषयी विविध संभ्रम, चिंता व भीती आहे. हे स्वाभाविक आहे, पण दुर्दैवाने ह्याच गोष्टी अनेक रूढींना चालना देऊ शकतात.

या पूर्वग्रहाचे परिणाम?

पूर्वग्रहांमुळे सामाजिक समरसता धोक्यात येऊ शकते. सामाजिक अलिप्ततेस प्रोत्साहन मिळू शकते, ज्यामुळे विषाणूचा प्रसार कमी होण्याऐवजी वाढू शकतो. यामुळे अधिक गंभीर आरोग्य समस्या पुढे येऊ शकतात आणि रोगाचा प्रादुर्भाव नियंत्रित करण्यात अडचणी येऊ शकतात.

पूर्वग्रहांमुळे -

- लोकं आजारी असूनही आजार लपवण्याचे प्रयत्न करू शकतात.
- लोकं डॉक्टरकडे जाणे, तपासणी करणे टाळू शकतात.
- आरोग्यपूर्ण वर्तनाची अंमलबजावणी करण्यापासून परावृत्त होऊ शकतात.

संसर्गजन्य रोगांसंबंधित असलेल्या सामाजिक पूर्वग्रहाबद्दल आपण समाजाला कसे जागरूक करू शकतो:

संसर्गजन्य रोगांसंबंधित असलेली भीती आणि पूर्वग्रह यांमुळे सामाजिक प्रतिसादाला कायमच अडथळा निर्माण होत आला आहे. अशा वेळी सामाजिक जाणीव ही जमेची बाजू ठरते. कार्यरत असलेल्या विश्वसनीय आरोग्य संस्थांवर, त्यांच्याकडून पुरविल्या जाणाऱ्या सेवांवर आणि त्यांच्यामार्फत दिल्या जाणाऱ्या सल्ल्यांवर विश्वास निर्माण करणे; ज्यांना लागण झाली आहे त्यांच्या बद्दल सहानुभूती दर्शविणे, संसर्गजन्य रोगाची नीट माहिती मिळवून, ती समजून घेऊन त्या माहितीचा व्यावहारिक आणि समंजस पद्धतीने वापर करून स्वतःला आणि आपल्या प्रियजनांना सुरक्षित ठेवणे.

ह्या रोगासंबंधी मोकळेपणाने, प्रामाणिकपणे, प्रभावी आणि परिणामकारक चर्चा होऊ शकेल अशा वातावरण निर्मितीची गरज आहे.

सामाजिक पूर्वग्रह आणि त्यांचे प्रसारण कसे टाळावे ह्या संबंधी काही टिपा :

- शब्दांचे महत्व : नवीन कोरोना विषाणू (कोविड-१९) बद्दल बोलतानाचे 'हे करा' व 'हे करू नका'
- तुमचं योगदान : सोप्या कल्पना निर्माण करा, ज्या पूर्वग्रह टाळायला मदतीच्या ठरू शकतात.
- संवाद साधण्याकरिता काही टिपा आणि संदेश

शब्दांचे महत्व :

करोना संबंधित संभाषणात काही विशिष्ट शब्द आणि ठराविक भाषेचा वापर (उदा: संशयित रुग्ण, विलगीकरण) हे ऐकणाऱ्या व्यक्तीला नकारात्मक दृष्टीकोन प्रदान करू शकतात आणि परिणामी पूर्वग्रह वाढू शकतो. लोकांनी ऐकलेल्या, अनुभवलेल्या काही रूढ संकल्पनांच्या आधारे त्यांच्यावर नकारात्मक प्रभाव पडू शकतो. त्या संबंधीच्या चुकीच्या अनुभवाची जोड लोक ह्या आजाराशीही लावू शकतात, ज्यामुळे ह्या आजाराबद्दल आणखी भीती आणि तणाव पसरू शकतो. तसेच, ज्यांना ह्या आजाराची लागण झालेली आहे किंवा फक्त लक्षणं दिसत आहेत, अशा व्यक्तींविषयी लोकांची सहानुभूतीही नाहीशी होऊ शकते.

परिणामी, हे असे पूर्वग्रह जनतेला स्क्रीनिंग (तपासणी) करण्यापासून, चाचणी (टेस्टिंग) करून घेण्यापासून आणि अलग ठेवण्यापासून (quarantine) परावृत्त करू शकतात. ह्याच साठी आम्ही 'पीपल फर्स्ट' (सर्वप्रथम जनसामान्य) अशा आशयाच्या आदरपूर्ण संवादाची भावना मांडू इच्छितो, जी सामान्य लोकांना प्राधान्य देईल. आणि अशीच अपेक्षा आम्ही विविध प्रसारमाध्यमांकडूनही ठेवत आहोत, जी समाजात बातम्यांमार्फत किंवा वृत्तपत्रांतून माहिती पुरवत आहेत आणि एका मोठ्या समाजाला, व त्यांच्या जाणिवांना प्रवृत्त करत आहेत. माहितीच्या पुरवठ्या/प्रसारणातून नकारात्मकता ही खूप वेगाने पसरू शकते, ज्यामुळे रुग्ण आणि त्यांच्या कुटुंबाचे मानसिक संतुलन नैराश्यवादी होऊ शकते, आणि त्यांना एका विशिष्ट पद्धतीची तिरस्कारित वागणूक दिली जाऊ शकते. प्रसार माध्यमे आणि त्यांच्या मार्फत पोहोचविल्या जाणाऱ्या माहितीमुळे अधिक तीव्र पडसाद उमटू शकतात.

भाषेच्या आणि शब्दांच्या समावेशक वापराची काही उदाहरणे आपल्यासमोर आहेत, जी अशा (संसर्गजन्य रोगांच्या प्रादुर्भावाच्या) काळात लोकोपयोगी ठरली आहेत. (जसे, एच आय व्ही, टीबी, आणि एच१ एन १ फ्लू^३)

'हे करावे' आणि 'हे करू नये'

नवीन कोरोना विषाणू (कोविड-१९) बद्दल बोलताना 'हे करावे' आणि 'हे करू नये' ची सूचक माहिती :

हे करावे : नवीन कोरोना विषाणू (कोविड-१९) आजाराबद्दल चर्चा

हे करू नये : या आजाराला कुठल्याही स्थळाशी, देशाशी किंवा वांशिकतेशी जोडू नका. हा "वुहान व्हायरस", "चीनी व्हायरस" किंवा "एशियन व्हायरस" नाही.

या रोगाचे अधिकृत नाव हे जाणीवपूर्वक आणि कुठलेही पूर्वग्रह टाळण्यासाठी निवडले गेले आहे - "सीओ" म्हणजे 'करोना', "व्हीआय" हे 'विषाणू' (virus), "डी" (disease) म्हणजे आजार, आणि १९ कारण हा आजार वर्ष २०१९ मध्ये उदयास आला.

^३UN AIDS शब्दावली दिशानिर्देश : 'एड्स बळी' पासून 'एचआयव्ही ग्रस्त लोक' पर्यंत; 'एड्स विरुद्ध लढा' पासून 'एड्सला प्रतिसाद' पर्यंत.

हे करावे - कोविड-१९ “आजार असलेले लोक”, कोविड-१९ “आजारावर उपचार घेणारे लोक”, कोविड-१९ “आजारातून बरे होणारे लोक” किंवा कोविड-१९ मुळे “मरण पावलेले लोक” असा उल्लेख करणे.

हे करू नये - कोविड-१९ च्या केसेस, कोविड-१९ चे बळी असा उल्लेख करू नये.

हे करावे - कोविड-१९ “असू शकतील असे लोक” किंवा कोविड-१९ ची “लक्षणे दिसून येणारे लोक” असा उल्लेख करणे.

हे करू नये - कोविड-१९ चे संशयित रुग्ण किंवा संशयित व्यक्ती असा उल्लेख करू नये.

हे करावे - कोविड-१९ चा “संसर्ग होणाऱ्या व्यक्ती” किंवा कोविड-१९ ने “आजारी पडणाऱ्या व्यक्ती” असा उल्लेख करणे.

हे करू नये - जाणूनबुजून विषाणूचा प्रसार केल्याचा व दोषी ठरण्याचा ठपका टाळण्यासाठी कोविड-१९ पसरवणाऱ्या व्यक्ती, इतरांना बाधित करणारे लोक, विषाणू पसरवणारे लोक असा उल्लेख करू नये. गुन्हेगारी स्वरूपाचे व अमानुष शब्द वापरल्याने संसर्ग झालेल्या व्यक्तींनी गुन्हा केला आहे किंवा इतर माणसांपेक्षा त्यांच्यामध्ये माणुसकी कमी आहे असा अनर्थ निघतो.

त्याचाच परिणाम पूर्वग्रहांना खतपाणी घालणे, इतरांच्या भावना समजून न घेणे, चाचणी, उपचार व अलगीकरणाबाबत टाळाटाळ करणे यात होतो.

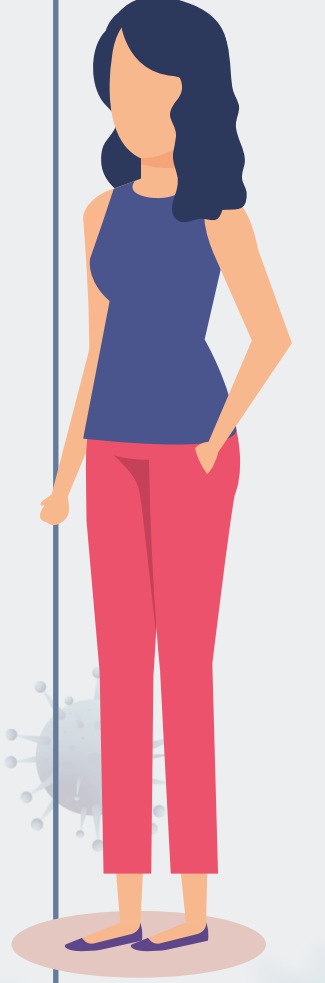
हे करावे - अतिशय अचूकतेने फक्त आणि फक्त शास्त्रीय माहिती व अधिकृत आरोग्य विषयक स्रोतांच्या सल्ल्यानुसार कोविड-१९ च्या धोक्याबद्दल बोलणे.

हे करू नये - अफवा पसरवू नये किंवा इतरांना पाठवू नये. “जगबुडी”, “प्लेग” यासारखे शब्द वापरून भीती व संभ्रम पसरवू नये.

हे करावे - प्रतिबंधात्मक उपाय व उपचार पद्धतीच्या परिणामकारकतेवर सकारात्मकतेने बोलण्यावर भर द्यावा. छोट्या छोट्या गोष्टी पाळून आपण आपले, आपल्या प्रियजनांचे व दुर्बल व्यक्तींचे रक्षण करू शकतो

हे करू नये - नकारात्मक वा भीतीदर्शक संदेशांचा सतत प्रसार/ विचार करू नये किंवा त्यावर वारंवार भर देऊ नये. आपल्याला एकत्रित प्रयत्नांमधून दुर्बल घटकांचं संरक्षण करायचं आहे.

हे करावे - उपचारपद्धती व प्रतिबंधात्मक उपायांचे महत्त्व अधोरेखित करणे. कोरोना विषाणूचा प्रसार रोखण्यासाठी केलेल्या चाचणीचे व उपचारांचे महत्त्व विशद करणे.

तुमचं योगदान

चीन व आशियातील लोकांविषयी कोविड-१९ मुळे तयार झालेले सामाजिक पूर्वग्रह दूर करण्यास सरकार, नागरिक, प्रसारमाध्यमे, प्रभावशाली व्यक्ती व समाज यांची भूमिका महत्त्वाची आहे. आपण सर्वांनी समाजमाध्यमांवर व इतर ठिकाणी संवाद साधताना विशेष काळजी घेऊन कोविड-१९ बद्दल सकारात्मक राहण्याची गरज आहे.

सामाजिक पूर्वग्रह दूर करण्यासाठी दिलेल्या काही कृती व उदाहरणे खालीलप्रमाणे

- **सत्य माहिती देणे** - कोविड-१९ चा संसर्ग, उपचार व प्रतिबंधात्मक उपाय याविषयी असलेल्या अपुऱ्या माहितीमुळे पूर्वग्रह वाढू शकतात. हे टाळण्यासाठी देशनिहाय, प्रदेशनिहाय पातळीवर कोविड-१९ संसर्गजन्य प्रदेश, वैयक्तिक व सामाजिक धोके, उपचार व उपचारांची ठिकाणे व माहिती याविषयी अचूक व विश्वसनीय माहितीचे संकलन व वितरण करावे. सोपी भाषा वापरावी व शक्यतो वैद्यकीय संज्ञा टाळाव्यात. समाज माध्यमांचा/ सोशल मीडियाचा या कामात चांगल्या प्रकारे उपयोग होऊ शकतो आणि तुलनेने ते कमी खर्चिक असते.^३

- **समाजातील प्रभावशाली व्यक्तींना सहभागी करून घेणे** * कोरोना बाधित रुग्णांसंबंधी असलेले गैरसमज दूर करण्यासाठी व अशा रुग्णांना कशाप्रकारे मदत करता येईल या संबंधी जनजागृती करण्यासाठी त्या समाजातील प्रभावशाली व्यक्तींना सहभागी करून घेणे फायद्याचे ठरते (उदा. धार्मिक गुरु, खेळाडू, लेखक, सिने कलावंत, समाजसेवक इत्यादी) अशा व्यक्तींकडून दिली जाणारी माहिती योग्य आणि मुद्देसूद असावी, तसेच ज्या भागात ही माहिती पोचवायची आहे त्या भागातील प्रसिद्ध व्यक्तींना ही माहिती द्यावी.

उदा. शहरातील महापौर, पालिका आयुक्त किंवा तत्सम व्यक्ती स्वतःहून काही परदेशी नागरिकांची भेट घेताना फेसबुक लाईव्ह वर दाखवणे.

- **समाजात अधिक प्रखरपणे संदेश पोचवणे:** जे लोक कोरोनाच्या बाधेतून पूर्णपणे बरे झाले आहेत किंवा असे लोक जे आपल्या कोरोना बाधित प्रियजनांच्या पाठीशी खंबीरपणाने उभे राहिले अशा लोकांचे अनुभव, त्यांची छायाचित्रे यांना जास्तीत जास्त प्रसिद्धी देण्यात यावी. जेणेकरून कोविड-१९ च्या बाधेतून पूर्णपणे बरे होता येते हा संदेश जनमानसात पोचण्यास मदत होईल. ज्यांना कदाचित अशा गैरसमजांचा/ पूर्वग्रहांचा सामना करावा लागत आहे अशा आरोग्य सेवेत कार्यरत असणाऱ्या सर्व स्तरातील व्यक्तींनाही समाजातील 'वीर' म्हणून (वीरांप्रमाणे) सन्मानित केले जावे. समाजातील असे पूर्वग्रह दूर करण्यासाठी सर्व स्तरांवरील स्वयंसेवकांचे उत्स्फूर्त योगदान ही महत्वाचे असते.

- **विविध जातीधर्मांना समावेशक असेल याची काळजी घेणे:** या संबंधित सर्व साहित्यातून, विविध स्तरांवरील लोक एकत्र येऊन कोविड-१९ चा प्रसार रोखण्यासाठी काम करत आहेत असेच दिसून आले पाहिजे. सदर साहित्याचं स्वरूप, मांडणी तसेच त्यात वापरली जाणारी चिन्हं ही कुठल्या एकाच प्रकारच्या समाजाला दर्शविणारी नसावीत तर ती तटस्थ स्वरूपाची असावीत याची काळजी / खबरदारी घ्या.

- **नैतिक पत्रकारिता / नैतिकतेला धरून पत्रकारिता :** अनेकदा प्रसारमाध्यमांकडून कोविड-१९ या आजारासाठी आणि विशेषतः त्याच्या प्रसाराराठी त्या रुग्णाला आणि त्याच्या दैनंदिन व्यवहारातील वागणुकीला जबाबदार ठरविलं जातं. त्यामुळे ज्या कोरोना बाधित रुग्णांमध्ये अनेक पूर्वग्रह / गैरसमज वाढीस लागतात. अनेक प्रसारमाध्यमं त्या त्या देशातील पहिला रुग्ण कोण असेल याचा शोध घेण्याच्या मागे लागतात. यावरची लस शोधण्यावर

आणि उपचारांवर चाललेले प्रयत्न या माहितीवर अधिकाधिक भर दिल्याने जनमानसात या रोगाविरुद्ध लढण्यासाठी आपण हतबल असल्याची भावना निर्माण होते. त्याऐवजी कोरोनाचा संसर्ग रोखण्यासाठी काळजी कशी घ्यावी, कोविड-१९ ची लक्षणे कोणती, आणि आपण वैद्यकीय मदत नक्की कधी घ्यावी यासंबंधी माहितीचा प्रसार केला जावा.

- **जोडणी करा/दुवे साधा:** पूर्वग्रहांना घेऊन समाजात अनेक उपक्रम राबवले जातात. अशाच विविध उपक्रमांमध्ये एक सामाजिक दुवा निर्माण केल्यास पूर्वग्रह रोखण्यासाठी एक चळवळ उभी राहिल. यातूनच सर्वांची काळजी घेण्यासाठी आणि सर्वांसाठी सहानुभूती असलेली सकारात्मकता निर्माण होईल.

संवादासंबंधीच्या सूचना आणि संदेश :

चुकीच्या माहितीचा आणि अफवांचा प्रसार हा कोरोना विषाणू (कोविड-१९) पेक्षाही कितीतरी अधिक वेगाने होत आहे. त्याचे अनेक नकारात्मक परिणाम होत असल्याचं दिसून येतं, ज्यामध्ये विशेषतः कोरोनाचा उद्रेक झालेल्या भागातील लोकांबद्दल एक पूर्वग्रह तयार होऊन भेदभावाची भावना वाढू लागली आहे.

कोरोनाच्या आघातातून समाजाला आणि लोकांना बाहेर काढण्यासाठी आपल्याला दृढ ऐक्याबरोबरच या संबंधीच्या सखोल माहितीची गरज आहे.

* २०१४ साली नायजेरिया या देशाने इबोला (Ebola) वर मात करण्यासाठी सोशल मीडिया / समाजमाध्यमांवर विशेष मोहीम राबवल्या. यामध्ये फेसबुक आणि ट्विटर च्या सहाय्याने इबोला (Ebola) बद्दल जास्तीत जास्त माहिती देणारे संदेश मोठ्या प्रमाणात प्रसारित करण्यात आले. अशाप्रकारे नायजेरियाने देशांतर्गत तसेच पश्चिमी आफ्रिकेतील ३ देशांमध्ये इबोलाचा प्रसार रोखण्यात यश मिळवले. या कृतीचा खूप मोठा फायदा असा झाला की अनेक बिगर सरकारी संस्था (NGOs), समाजातील प्रसिद्ध व्यक्ती, इंटरनेट वरून ब्लॉग लिहिणारे bloggers यांनी आपापले सोशल मीडियाचे व्यासपीठ वापरून आरोग्य विषयक माहिती लोकांपर्यंत पोचवली.

संदर्भ Fayoyin, A. 2016. Engaging social media for health communication in Africa: Approaches, results, and lessons.

Journal of Mass Communication and Journalism, 6(315).

* सन २०१३ मध्ये अँजेलिना जोली या जगप्रसिद्ध अभिनेत्रीने जेव्हा स्वतःवर प्रोफिलॅक्टिक डबल मास्टेक्टोमी (prophylactic double mastectomy) ही स्तनांवरील शस्त्रक्रिया करून घेतली आणि त्यानंतर अचानक इंटरनेटवर स्तनांच्या कर्करोगाबद्दल आणि त्याच्या तपासणीबद्दल माहितीचा शोध घेणाऱ्या लोकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली. जनआरोग्य माहिती प्रसारणाच्या अभ्यासकांनी याला अँजेलिना जोली इफेक्ट / अँजेलिना जोली परिणाम अशी उपमा दिली.

हा इफेक्ट किंवा परिणाम हेच दर्शवितो की एखाद्या प्रसिद्ध व्यक्तीने केलेलं समर्थन हे जनमानसात कोविड-१९ सारख्या रोगाविषयी जागरूकता निर्माण करण्यासाठी प्रभावी ठरेल. त्याचबरोबर आरोग्यसेवांकडे बघण्याचा लोकांचा दृष्टीकोन बदलण्यास आणि परिणामाने त्यांच्या कृतीत फरक पडण्यासही मदत होईल.

गैरसमज, अफवा आणि चुकीची माहिती ह्यामुळे सामाजिक पूर्वग्रह आणि भेदभाव वाढीला लागतो आणि त्यामुळे प्रतिसादाला लागणारा वेळ वाढतो.

- गैरसमज दूर करा पण त्याच बरोबर हे ही लक्षात घ्या की लोकांची गृहीतके जरी असत्य/ अशास्त्रीय असली तरीही त्यामागची लोक भावना आणि त्यामुळे होणारे वर्तन ह्या गोष्टी अत्यंत खऱ्या आहेत.
- प्रतिबंधनात्मक उपायांचा प्रचार करा, वेळेत चाचणी करून घेणे आणि उपचार करणे ह्यामुळे जीव वाचू शकतो.

ह्या विषाणूचा अजून प्रसार होऊ नये आणि लोकांची काळजी कमी व्हावी ह्या करता सगळ्यांनी सामाजिक एकजुटीने काम करणे आणि जागतिक पातळीवर सहकार्य करणे फारच गरजेचे आहे.

- कुठल्याही अनुभवांचं कथन करताना सहानुभूतीपूर्वक विचार करा, किंवा अशा अनुभवांचे दाखले द्या ज्यामुळे ह्या नव्या कोरोना विषाणू (कोविड-१९) ने ग्रस्त असलेल्या व्यक्ती किंवा समुहाचे अनुभव आणि संघर्ष ह्यांची मानवी बाजू प्रकाशात येईल.
- पाठिंबा आणि प्रोत्साहन द्या, त्या सर्व लोकांना जे ह्या आपत्तीशी संघर्ष करण्यात आघाडीवर आहेत (आरोग्य सेवा कामगार, स्वयंसेवक, पोलीस, प्रशासनातले कर्मचारी इ.)

भीती नव्हे, तर केवळ वस्तुस्थिती बदलची माहितीच ह्या नव्या कोरोना विषाणू (कोविड-१९) चा प्रादुर्भाव रोखू शकेल.

- ह्या रोगाची वस्तुस्थिती आणि रोगाबद्दलची सत्य माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवा.
- भाकड कथा आणि ढोबळ समजुती ह्यांच्या सत्यतेला आव्हान द्या आणि त्या हाणून पाडा.
- शब्दांचा वापर फारच विचारपूर्वक करा. आपण ज्या पद्धतीने लोकांशी संवाद साधतो त्यानुसार लोकांची प्रतिक्रिया ठरते. ('हे करावे ' आणि 'हे करू नये' या विषयी वरील सुचना पहा).

सार्वजनिक आरोग्य विभाग, महाराष्ट्र शासन

World Health
Organization

राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे.